КОЗАЦЬКИЙ ОБРАЗ В УКРАЇНСЬКОМУ ВІЙСЬКУ XIX – XXI ст.

І. Г. Жакова

Національний заповідник «Хортиця»

Oko.iryua@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1629-2306>

Ключові слова: козацтво, історична пам'ять, історичний міф, українське військо, символіка.

Дана стаття присвячена питанню історичної пам'яті та її впливу на подальшу долю українського народу, зокрема, проаналізовано сприйняття та використання козацького образу в середовищі українських військових від XIX ст. до наших днів. Таким чином висвітлено поширення козацького ідеалу в українських збройних формуваннях у Наполеонівських війнах, в роки визвольних змагань початку XX ст., Другої Світової війни і у сучасних збройних силах України. Досліджено привнесення запорозьких символів, військових звань та імен видатних козацьких діячів у середовище українського війська протягом зазначених століть. Розкривається важливість героїки козацького міфу для українського народу та, зокрема, його збройної боротьби за незалежність власної держави.

THE COSSACK CHARACTER IN THE UKRAINIAN ARMY OF THE XIX - XXI CENTURIES

I. Zhakova

National Reserve "Khortytsia"

Key words: Cossacks, historical memory, historical myth, Ukrainian army, symbolism.

This article is devoted to the issue of historical memory and its influence on the future of the Ukrainian people, in particular, the perception and use of the Cossack image among the Ukrainian military from the XIX century to the present day is analyzed. Thus, the use of the Cossack ideal in the Ukrainian armed formations in the Napoleonic Wars, during the liberation struggles of the early twentieth century, World War II and in the modern armed forces of Ukraine is highlighted. The introduction of Zaporozhian symbols, military ranks and names of prominent Cossack figures into the Ukrainian army during these centuries has been studied. The use of traditional crimson colour, images of Cossack regalia and weapons –maces, sabres, etc. was widespread. Images of Cossack coats of arms were used for awards and honours. For centuries, Ukrainian troops have borrowed the traditional Cossack military organization - the Kosh troop division into such military units as kurins, regiments, sotnias. Such military ranks as atamans, kurin atamans, sotnya atamans, platoon commanders, standard-bearers and so on were widely used. Among the commanders, after whom the regiments were named, the most popular were B. Khmelnytsky, P. Doroshenko, I. Mazepa, I. Bohun and others. Leaders and soldiers of the Ukrainian Insurgent Army took as pseudonyms the names of Zaporozhian leaders or simply related concepts - Zaporozhian, Sich, mace, etc. It is determined that the memory of the Cossacks, its certain idealization is equally characteristic of all Ukrainian lands, not only those that were the part of the Cossack state - the Hetmanate. For the western Ukrainian lands, the Cossacks were a symbol of a successful struggle against Polish enslavement. The importance of the heroics of the Cossack myth for the Ukrainian people and, in particular, their armed struggle for the independence of their own state is revealed. The image of the Cossack defender inspired and continues to inspire fighters for the Ukrainian independence. Unfortunately, this is sometimes used by third parties to manipulate Ukrainians.

Історична пам'ять є одним із важливих чинників національної ідентичності та єдності. В умовах гібридної війни, в яких перебуває наша країна, ці складові набувають особливої ваги. Велике значення вони відіграють у війську, що захищає кордони та самі підвалини державної незалежності. Тому актуальним питанням є аналіз впливу пам'яті про козацтво як одну з найяскравіших сторінок нашого минулого на самосвідомість народу та, зокрема, українського війська. Тим більше що вплив цей потужний, сталий та такий, що об'єднує всю державу.

Історична пам'ять містить не лише правдиві знання про події минулого, а й, так би мовити, некритичні уявлення про них, певний колективний образ. Це дещо споріднює її із історичним міфом, який є ще більш суб'єктивним, залежним від емоцій, ідеалів. Ось цей сповнений національних почуттів, уявлень та цінностей образ козацтва є об'єктом даної роботи. Предметом обрано вплив цього образу на українські військові формування XIX–XXI ст.

Для написання статті автором використані історичні праці, присвячені козацькому міфу, питанням історичної пам'яті та ідентичності, а також історії українського війська. За джерела взяті реєстри військ, списки псевдо учасників збройної боротьби, урядові та військові документи, зображення знаків розрізнення військ різних часів і типів.

Серед досліджень, присвячених козацтву у в народній свідомості та його впливу на процес національного та державного становлення, слід виділити, передусім, роботи Сергія Плохія¹ та Петра Кралюка². Історія українського війська від найдавніших часів до сучасності досить ретельно описана Кирилом Галушком³.

Монографія С. Плохія «Козацький міф: історія та націєтворення в епоху імперій» присвячена знаменитій пам'ятці «Історія русів». Дослідник розмірковує над її авторством, змістом, а також змальовує низку сюжетних ліній з історії козацтва, розглядаючи його як носія ідентичності та незалежності. Цей героїчний образ настільки вплинув на читачів, що «Історія русів», за словами С. Плохія, «стала біблією українського на-

ціонального руху – вона надихала тисячі українських патріотів на боротьбу за свободу своєї батьківщини», а «історія козацтва ... перетворилася на націєтворчий міф, що допоміг розколоти російську імперську ідентичність і ліг в основу модерної української нації»⁴.

П. Кралюк у монографії «Козацька міфологія України: творці та епігони» відзначає: «Романтизм виростив націоналізм. Відповідно, козацький міф трансформувався в міф національний. І, безперечно, відіграв помітну роль у «національному відродженні», власне в українському національному русі Нового часу»⁵.

С. Плохій відзначає, що «Історія русів», сповнена козацької героїки, відповідає двом із дев'яти видів національних міфологій за класифікацією Шепфліна: «міфу про воєнну звитягу та міфу про етногенез»⁶. Тож природно, що пам'ять про запорожців надихала українців на опір та боротьбу. Це добре прослідковується з XIX ст. (Київська козаччина, похід в Таврію за волею) і до сьогодення.

Обидва автори відзначали також вплив козацького міфу на українське військо в різні періоди, не зупиняючись докладно на даній проблематиці. П. Кралюк, опублікувавши свою монографію у 2016 р., тобто до масового «показання» в українських збройних силах, зазначав, що, на його думку, нинішня війна на сході України дуже подібна до Хмельниччини. Проте дослідник порівнює з козаками донбаських сепаратистів, Донбас – із Диким Полем, а Україну – із Річчю Посполитою. Він стверджує, що у сучасних військових формувань в Україні немає тих, які б «на щит підносили козацьку ідею», а козацька міфологія «вже не здатна ... надихати на подвиги»⁷. Як побачимо далі, це не зовсім так, адже у збройних силах відбувається відчутне звернення до козацької традиції. Разом з тим, не можемо стверджувати, наскільки це масовий порив вояків, а наскільки – накази згори. Це питання, можливо, ще чекає свого вивчення.

Протягом віків козацький образ не лише підтримував українську єдність, а і дозволяв маніпулювати українськими почуттями третім сторо-

¹ Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Авториз. пер. з англ. М. Климчука. Київ: Laurus, 2015. 400 с.

² Кралюк П. Козацька міфологія України: творці та епігони. Харків: «Фоліо», 2016. 394 с.

³ Галушко К. Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення. Харків: "Клуб Сімейного Дозвілля". 2015. 352 с.

⁴ Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. – С. 18-19

⁵ Кралюк П. Козацька міфологія України: творці та епігони. – С. 4

⁶ Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. – С. 21

⁷ Кралюк П. Козацька міфологія України: творці та епігони. – С. 389–392

Після ліквідації Січі ще до 1783 р. ще існували реєстрові козацькі кінні полки, потім вони були включені до складу російської армії з назвою уланські, драгунські тощо. Зберігаються ще певний час Бузьке, Азовське та Чорноморське козацтва, але під російським контролем вони поступово втрачають національні традиції та занепадають.

Проте сама Російська імперія часом долучалася до української історичної військової пам'яті, коли хотіла використати почуття народу на свою користь. Так відбулося, зокрема, у війні з наполеонівською Францією. Для успіху формування народного ополчення на українських землях російський уряд вирішив скористатися живістю козацьких ідеалів у народній свідомості. Добровольцям було обіцяно, що після війни їх разом із родинами зарахують до козацького стану та дадуть землю. Цей крок мав великий успіх, бажаючих знайшлося більше, ніж армія могла прийняти та озброїти. Тож у складі російської армії були сформовані так звані Українська Кінно-Козацька дивізія, Малоросійські регулярні кінно-козацькі бригади, а також Полтавське та Чернігівське ополчення, переформовані у однойменні піші та кінні регулярні козацькі бригади. Окремо з лісової охорони були створені «лісові козаки». Крім них у війні брали участь Чорноморське та Бузьке козацтво⁸.

До такого «показачення» українського ополчення російське керівництво, напевне, підштовхнули й спроби Наполеона звернути на свій бік козаків Задунайської Січі, з якою він намагався налагодити стосунки ще до початку війни. Українці в більшості підтримали російський уряд, який, натомість, забув про свої обіцянки по завершенню війни. Протягом XIX ст. відбувається ліквідація національних особливостей у середовищі імперського війська. Проте пам'ять про козацтво продовжує жити у народній свідомості, прориваючись назовні літературними творами та народними виступами, зокрема, спалахом під час Кримської війни 1853–1856 рр. масового руху, що увійшов в історію під назвою «Київська козащина».

Тривалий час українці були позбавлені власного війська, пригноблені імперіями. Шансом на визволення стала Перша Світова війна.

⁸ Костюк П. Українці у "Битві народів". Українські збройні формування періоду наполеонівських війн 1812–1814 рр. URL: https://portsou.at.ua/publ/istorichni_statti/istorichni_statti/uchast_ukrajinciv_ubitvi_narodiv_ukrajinski_zbrojni_formuvannja_periodu_napoleonivskikh_vijn_1812_1814_rr/2-1-0-224 (Дата звернення 03.10.2021)

Першим українським військовим формуванням у складі австрійської армії стали Українські Січові стрільці (УСС) – загін добровольців, назва якого апелює до історичної пам'яті про запорожців. Появі Легіону УСС передувало створення військового товариства «Січові стрільці» у 1913 р.

Ще з 1900 р. діяв спортивно-патріотичний рух «Січ». Він мав осередки у багатьох українських землях, у тому числі в Києві, очолював їх Український Січовий Союз. Кожна повітова «Січ» мала свого патрона, якого зображували на повітовому прапорі. Часто ним обирали козацького гетьмана. Зокрема, серед них були Б. Хмельницький, І. Мазепа, І. Богун, І. Виговський, П. Дорошенко⁹. Його Учасники руху використовували символи запорожців та назви посад, зокрема: кошовий січового осередку мав за відзнаку срібний пірнач та синьо-жовту стрічку, повітовий отаман – срібну булаву та білий бунчук, генеральний отаман – золоту булаву та червоний бунчук¹⁰. Зв'язок із козацтвом підкреслений і у піснях «січовиків»:

«Про Січ славу – Запорожжя

Співав батько наш Тарас.

А тепер ми заложили

Над Черемошем Січ у нас»¹¹.

Структура УСС теж переформувалася з козацьким устроєм. Вона містила посади: полковник, підполковник, отаман, сотник, поручник, підпоручник, хорунжий, підхорунжий, десятник, вістун, старший стрілець, стрілець. Назву «Кіш Українських Січових Стрільців» носила частина запасу, створена для вербування та тренування добровольців для Легіону УСС, а також опіки над хворими та пораненими стрільцями.

Згодом стрільці стали частиною Української галицької армії. Однією з нагород, створених вже в 1940 р. в її складі, є Бойовий Хрест Українських Січових Стрільців або Мазепинський Хрест, на якому зображено родовий герб І. Мазепи¹².

На Наддніпрянщині в ході визвольних змагань козацький ідеал також надихав борців за волю. Формування збройних сил тут відбувалося в

⁹ Сова А. Символіка товариства «Січ» URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sova_Andrii/Symbolika_tovarystva_Sich.pdf (Дата звернення 15.09.2021)

¹⁰ Січ (товариство) URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%96%D1%87_\(%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%96%D1%87_(%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE)) (Дата звернення 27.02.2021)

¹¹ Січ. Українська мала енциклопедія / проф. Є. Онацький. URL: http://encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/use/third_book/part3.pdf (Дата звернення 27.02.2021)

¹² Нагороди українського війська періоду визвольних рухів, таблиця XII. Історія українського війська 1917–1995 рік / за ред. Я. Дашкевича. Львів: Світ. 1996. 840 с.

складних та суперечливих умовах. Початком цього була організація в березні 1917 р. військового клубу ім. П. Полуботка та добровольчого 1-го Українського полку ім. Б. Хмельницького. Ці дії не знайшли підтримки у Центральній Раді. В. Винниченко саркастично виступав проти «козацьких бунчуків» та «українського імперіалізму». Але українці у складі російської армії почали вимагати переведення їх до Українського полку. Тож поступово це довелося прийняти і тодішньому українському уряду, і навіть керівникам російської армії. Так у травні 1917 р. було сформовано Український козацький полк імені гетьмана Б. Хмельницького. І хоча він перебував у складі російської армії, полк мав низку відмінностей. Зокрема, його підрозділи мали назви козацьких військових одиниць: батальйон називався куренем, рота – сотнею, відділ – чотою. Українською мовою велася документація та віддавалися команди. Поверх російських одностроїв носили українські відзнаки. На погонах офіцерів були ініціали патрона полку Б. Хмельницького. Портрет гетьмана також був на прапорі полку, що мав козацький малиновий колір¹³.

Крім того, навесні 1917 р. утворилося Вільне козацтво, спершу як загони добровольців для охорони правопорядку, як територіальна самооборона. Крім назви, із козаками їх пов'язували виборність старшини та загалом організаційна структура. Так, вищим органом влади була Генеральна козацька рада та наказний отаман, старшина включала в себе посади осавула, писаря, хорунжого, скарбника. Військо називалося Кошем та складалося із полків, куренів та сотень. Загалом Вільне козацтво, подібно до запорожців, було дещо відокремленим формуванням, підпорядкованим безпосередньо Центральній Раді. У 1918 р. урядом УНР було створене Вільне реєстрове козацтво, проте вже за кілька місяців воно було розформоване на вимогу німців¹⁴.

Також восени 1917 р. – влітку 1918 р. було створено Сердюцьку дивізію – елітне військове формування, назва якого апелювала до сердючких полків І. Мазепи, що загинули, захищаючи гетьманську резиденцію, місто Батурин. У складі дивізії був Лубенський кінно-козацький полк. Та-

кож відбувалося формування так званого Чорноморського кошу – особливого військового утворення з добровольців.

Із полонених під час війни галичан сформува-ли Галицько-Буковинський Курінь Січових Стрільців, незабаром перейменований в Курінь Січових Стрільців, а з березня 1918 р. – на полк.

Українські військові сили періоду визвольних змагань зазнавали трансформацій частіше, ніж політичне керівництво. В цілому у його складі були такі військові одиниці, пов'язані за назвою з козацтвом: Запорізький полк та Запорізький корпус, 1-й Український козацький кінно-учбовий полк, Січові Стрільці, різні стрілецькі дивізії. Окремі військові частини носили імена козацьких гетьманів: Б. Хмельницького, П. Полуботка, К. Гордієнка. До складу також входили: Гайдамацький Кіш Слобідської України, Чорні запорожці, Сіро-жупанники, Синьожупанники, Буковинський курінь, Окремий морський курінь ім. Сагайдачного. На честь козацького ватажка було названо один з трьох бронепотягів – «Палій», панцирний потяг носив ім'я «Хортиця», що теж в тому контексті можна вважати зверненням до козацької героїки.

За часів Центральної Ради діяли такі військові звання: козак, ройовий, чотовий, бунчужний, підсотенний, сотенний, курінний, осавул, полковник, отаман дивізії, отаман корпусу. За часів Гетьманату керівні посади у війську були представлені генеральною старшиною (звання: генеральний бунчужний, генеральний значковий, генеральний хорунжий), булавною старшиною (сотник, військовий старшина, полковник) молодшою старшиною (хорунжий, значковий), підстаршиною (ройовий, чотовий, бунчужний), заступником старшини – підхорунжим та рядовими козаками (козак, гуртковий). Директорія робить спробу повернутися до системи звань періоду Центральної Ради та впорядковує її у 1920 р. Військові звання того часу: козаки і підстаршина (козак, ройовий, чотовий, бунчужний, підхорунжий); старшина (орунжий, чотар, сотник, осавул, полковник), отамані старшини (отаман, кошовий, наказний отаман, головний отаман)¹⁵. Ця структура реформувалася по кілька разів за рік. Проте нам важливий сам факт, що система звань була сформована на традиціях запорозьких козаків.

На противагу українським державним формуванням у грудні 1917 р. більшовики почали ство-

¹³ Ковальчук М. Богданівці 1917. Створення 1-го Українського полку імені Хмельницького URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/06/24/149980/> (Дата звернення 27.02.2001)

¹⁴ Бойко О.Д. Вільне козацтво. Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: «Наукова думка», 2003. 688 с. – С. 559

¹⁵ Військові звання та військові ранги збройних формувань України Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: «Наукова думка», 2003. 688 с. – С. 550

рювати свої «козацькі» утворення – так званий «Червоно-Козацький Корпус». Це ще раз демонструє усвідомлення обома сторонами важливості козацької ідеї, сприйнятливості до неї широких верств суспільства. До червоного козацтва новобранців включали силами агітації та зброї, як от захоплених військових армії УНР у Харкові¹⁶. Ці загоны брали активну участь у захопленні більшовиками влади на наших землях. Разом із тим, коли справа доходила до військового протистояння із українською армією, червоні козаки неодноразово переходили на її бік. Так само часто відбувалися переходи з іншого боку. Майже все керівництво червоного козацтва було репресоване у 1930-х роках.

Показово, що пам'ять про козацтво надихала українців в усіх регіонах нашої держави. Вірогідно, на західноукраїнських землях козацтво сприймалося передусім як борці із польським пануванням. Тож не випадково створена у 1938 р. у Закарпатті для захисту новоствореної Карпатської України Організація народної оборони отримала назву «Карпатська Січ». Окремою складовою частиною була «Жіноча Січ». До складу УГА увійшли бійці УСС, тож система звань у цих формуваннях була подібною. За званнями керівний склад поділявся на: старший січовик, десятник, сотник і атаман. Вони займали відповідні посади: гуртковий, провідник, кошовий, член ради й комендант¹⁷.

В «Інструкції Окружним та районним командам» із приводу проведення II з'їзду «Карпатської Січі» в лютому 1939 р., де описуються правила проведення зборів учасників «Карпатської Січі», вказується список пісень, які мають вивчити місцеві відділи. Це: «Гей, у лузі», «Ми гайдамаки», «Засвістали козаченьки», «О, Україно», «Гей, там на горі Січ іде», «Гей, нумо хлопці до зброї»¹⁸. Таким чином бачимо, що із шести пісень чотири безпосередньо пов'язані з козаками.

Козацький образ використовувався і в лавах Української повстанської армії, в її структурі,

назвах військових одиниць та псевдо учасників. Тактичною військовою одиницею УПА був курінь. Козацька тематика відобразилася вже в назві перших загонів самооборони «Українська Повстанська Армія – Поліська Січ», а також псевдо керівника Тараса Боровця – Бульба, на честь знаменитого козацького літературного персонажа.

До «УПА-Північ» входили загоны, присвячені козацьким ватажкам – ім. Наливайка та ім. Богун («Січ»), два куреня ім. Богдана Хмельницького та курінь «Хмельницький» (перебували у складі різних загонів), курінь ім. Сагайдачного. Станом на осінь-зиму 1943 р. у складі УПА-Північ був також військовий округ ВО «Богун». До УПА-Південь належали загоны: «Батуринський», «Корсунський», ім. І. Богун («Богун»), «Пилявці». З'єднання групи: «Хмельницький». Друга бригада – ім. Острога, «Жовті води» Третя бригада – ім. Мазепи, П'ята бригада – ім. Байди, «Пилявці». До УПА-Захід входили сотня «Булава», сотні ім. Богун та ім. Богдана Хмельницького¹⁹.

Упівці для конспірації мали псевдо, частина з яких була пов'язана із козацькою минушиною. Одна людина час від часу змінювала псевдо, в той же час одне і теж підпільницьке ім'я могло носити декілька людей. Найбільш поширеними псевдо, пов'язаними із козацтвом, були: Байда (його носили 13 чоловік), Богун (12), Козак (8), Сірко (4), Кривоніс та Кривонос (по 3), Дорошенко (2). Крім того, були псевдо Запорожець, Січовик, Мамай, Мазепа, Сагайдачний, Сергій Хортиця, Булава та інші²⁰.

Не можна сказати, що тема козацтва була превалюючою при виборі назв та псевдонімів. Все-таки переважали ті, що прив'язані до топонімів та природи західноукраїнських земель. Проте козацька героїка була досить популярною, очевидно, надихаючи борців за українську свободу.

В часи II Світової українці були змушені вою-

¹⁶ Зуб Е. Як харківські більшовики козаків «перекрашували». URL: <http://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-yak-harkivski-bilshoviki-kozakiv-perekrasuvaii.html> (Дата звернення 15.09.2021)

¹⁷ Галушко К. Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення. – С. 296

¹⁸ «Інструкції Окружним районним і місцевим Командам» за підписом Команди Організації Народної Оборони «Карпатська Січ» з приводу проведення II з'їзду «Карпатської Січі» 19.02.1939 р. в Хусті. Електронний архів Українського визвольного руху URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/12169> (Дата звернення 15.09.2021)

¹⁹ Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942-1952. 2. Організаційна структура УПА URL: <https://web.archive.org/web/20110820004738/http://lib.oun-upa.org.ua/mirczuk/r302.html> (Дата звернення 27.02.2021)

²⁰ Содоль П. РЕЕСТР старшин УПА, провідників ОУН та членів УГВР URL: https://web.archive.org/web/20120529165209/http://forum.ottawa-litopys.org/documents/dos0101_u.htm (Дата звернення 27.02.2021)

Содоль П. РЕЕСТР старшин УПА, провідників ОУН та членів УГВР Ч. II URL: https://web.archive.org/web/20071113013536/http://forum.ottawa-litopys.org/documents/dos0203_u.htm (Дата звернення 27.02.2021)

Бастіон і Батурин. УПА та підпільна адміністрація ОУН в Ярославщині, Любачівщині та Томашівщині в рр. 1944-1947 [Текст]: док. та матеріали / упоряд.: М. Іваник, М. Бохно URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/9828/file.pdf> (Дата звернення 15.10.2021)

вати у різних арміях – радянської, польської, чехословацької. Брала участь в Русі Опору багатьох країн. Зокрема, чисельна група українців захищали Францію у складі Іноземного Легіону. Німці використовували представників нашого народу для придушення французьких партизан. Проте українці масово переходили на бік Руху Опору. З числа таких вояків було сформовано два батальйони, один з яких носив ім'я козацького полковника Івана Богуна²¹.

Із відновленням незалежності у 1991 р. почався процес становлення державної системи збройних сил. Відродження українських військових традицій та створення нових активно розпочалося із початком російської військової агресії. Це стало поштовхом для того, щоб нарешті відмовитися від радянських рудиментів у назвах, символіці, традиціях та звернутися до власної історії. Сучасне українське військо з козацькою добою пов'язують свята, система однострою та відзнак, назви окремих підрозділів та навчальних закладів.

Згідно з Указом Президента № 966/99 від 07.08.1999 «враховуючи історичне значення і заслуги Українського козацтва у ствердженні української державності та суттєвий внесок у сучасний процес державотворення»²² в день свята Покрови Пресвятої Богородиці 14 жовтня відзначається День українського козацтва. У 2014 р. 14 жовтня оголошено Днем захисника України (з 2021 р. – День захисників і захисниць України). З 2019 р. 6 травня, в день перемоги козаків під Жовтими Водами 1648 р. в Україні встановлено День піхоти²³.

Небувале раніше звернення до історичної пам'яті відбувається за президентства В. Ющенка. Частина їх торкнулася і ЗСУ, проте виконані вони були не повністю. Так, військовим формуванням, закладам освіти не було присвоєно імені І. Мазепи та С. Петлюри. Звернення до військової традиції відновилось за часів П. Порошенка, який оголосив про необхідність створення нової системи військових рангів, що поєднувала б українські традиції та сучасні стандарти. В проекті 2016 р. була заміна звання «молодший лейтенант» на «хорунжий» – звання, що було у козацтва, армій

УНР, УГА, УПА. Але ця зміна не набула чинності.

У 2015 р. Верховна Рада прийняла низку законів про історичну пам'ять та декомунізацію. Перегляду підлягали однострої та відзнаки війська, які до того часу залишалися подібними до російських. 18 листопада 2015 р. згідно з указом Президента України були скасовані радянські назви та нагороди військових частин установ та органів Збройних сил України. 6 вересня 2016 р. було вилучене слово «гвардійське» з почесних найменувань військових підрозділів ЗСУ. Ця політика була продовжена і надалі. Її втіленням є наказ Головнокомандувача ЗСУ В. Муженко № 166 від 25 квітня 2018 р. Ним була прийнята Програма заходів щодо відновлення та впровадження національних бойових традицій у Збройних Силах України, в якій наголошувалось на необхідності повної декомунізації та формуванні ідеології військових на ґрунті патріотизму та національних військових традицій²⁴.

Також була створена ініціативна група, яка розробляла нову систему знаків розрізнення та нагород для українського війська. Великою мірою представлена нею символіка спиралася на історичну традицію українського війська – козацької доби та періоду визвольних змагань початку ХХ ст. Серед пропозицій були затверджені відзнаки, вони будуть описані нижче. Запропоновані нагороди не були затверджені, проте наведемо їх тут, оскільки вони оговорювалися на офіційному рівні та є проявом громадської думки активістів а, можливо, ще й дочекаються свого часу.

Так, із представлених нагород, пов'язані із козацькою тематикою наступні. Одна з вищих військових нагород – Хрест Військова слава вміщує зображення козака. Один з хрестів видів збройних сил, а саме сухопутних – Хрест Івана Богуна включає схрещені шаблі та підкову із хрестом, яка вважалася гербом названого діяча. Хрест моря носить назву «Хрест Сагайдачного». Медаль за сприяння війську (відзнака для цивільних) містить зображення Покрови та схрещених шабель²⁵.

²¹ Галушко К. Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення. – С. 334

²² Указ Президента України №966/99 від 07.08.1999 «Про День Українського козацтва» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966/99#Text> (Дата звернення 21.07.2021)

²³ Указ Президента України № 152/2019 від 19 квітня 2019 року «Про День піхоти» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/152/2019#Text> (Дата звернення 21.07.2021)

²⁴ Наказ Генерального штабу Збройних Сил України від 25.04.2018 р. №166 «Про затвердження Програми заходів щодо відновлення та впровадження національних бойових традицій у Збройних Силах України» / Довідник для фахівців структур морально-психологічного забезпечення URL: <https://dovidnykmpz.info/zagalni/nakaz-heneral-noho-shtabu-zbro-nykh-sy-8/> (Дата звернення 21.07.2021)

²⁵ «Вовкулака, хорунжий і хрест Богуна». Нові однострої і знаки розрізнення ЗСУ – повне портфоліо. URL: <https://web.archive.org/web/20171225132658/https://novynarnia.com/2016/07/06/vovkulaka-horunzhiy-i-hrest-boguna-novi-odnostroyi-i-znaki-rozriznennya-zsu-povne-portfolio/> (Дата звернення 21.07.2021)

Як вже було сказано, на сьогодні ці відзнаки не були прийняті. Нині є лише дві нагороди, пов'язані з козащиною – Орден Богдана Хмельницького та Хрест Івана Мазепи. Перший існував ще за радянських часів, в незалежній Україні його було прийнято як відзнаку Президента України у 1995 р. На ньому зображено герб Богдана Хмельницького²⁶. Хрест Івана Мазепи запроваджений у 2009 р. На ньому зображено козака з військової печатки гетьмана на тлі геральдичної фігури «Курч» його герба²⁷.

Схрещені булави як символ військової влади були затверджені у відзнаках Міноборони ще з 2006 р. Указом Президента №551/2006²⁸. Наказом Міністерства оборони України №606 від 20.11.2017 р.²⁹ були затверджені наступні відзнаки, вигляд яких пов'язаний із козацтвом.

Погони вищого офіцерського складу Збройних Сил України містять схрещені булави як символ Міністерства оборони.

Загальновійськова емблема вміщує зображення традиційної козацької зброї – схрещені шаблі. Емблема танкових родів військ має вигляд козацького клейноду – пернача – у латній лицарській рукавиці. Нагрудний знак Почесної варті Збройних Сил України також вміщує зображення схрещених булав. Відзнакою Сил спеціальних операцій є зображення крокуючого вовка, підперезаного поясом. Цей образ вовкулаки перегукується з міфами не лише про козацьку добу, а й періодом Русі.

Пам'ять про козацтво широко втілена і в назвах військових підрозділів.

За доби незалежності «козацьке» ім'я вперше було надане 22 липня 2008 р. Указом Президента В.Ющенка «з метою вшанування пам'яті ... гетьмана України ... та враховуючи високий професіоналізм, зразкове виконання поставлених за-

вдань, вагомий внесок у зміцнення боєздатності Повітряних Сил Збройних Сил України» 14-тій радіотехнічній бригаді було присвоєно ім'я Богдана Хмельницького³⁰.

Найбільш яскраво ідея історичної спадкоємності проглядається у наданні Окремому президентському полку імені Б. Хмельницького – на честь не лише козацького гетьмана, а і збройних формувань УНР, що захищали Київ від більшовиків у 1917 р. Ця подія відбулася 15 грудня 2017 р. і приурочена до століття фактичного оголошення війни УНР з боку Радянської Росії. Історична спадкоємність міститься не лише у назві полку, а і в його однострої, який є наближенням до форми сердюцьких дивізій, та знакові на береті, за основу якого взято «Зорю» – кокарду сердюцької дивізії.

Імена козацьких очільників носять і інші формування. Можна простежити, що «патронів» для підрозділів обирають переважно за географічною ознакою – місцем дислокації формування та місцем народження або видатних дій історичного діяча – або за його спеціалізацією.

23 серпня 2017 р. 1 бригада оперативного призначення Національної гвардії України отримала почесне найменування «Президентська імені гетьмана Петра Дорошенка»³¹. На нарукавному знакові бригади зображено схрещені булаву та шаблю.

Так, 6 травня 2019 р., на перше святкування Дня піхоти, козацькі імена були надані двом мотопіхотним бригадам, 57-й та 58-й³², сформованим вже після початку російської агресії. Зокрема, 57-ма бригада отримала ім'я кошового отамана Костя Гордієнка. Базується у вона у м. Нова Каховка Херсонської області. Припускаємо, тому за патрона був обраний гетьман, чия діяльність безпосередньо пов'язана із Херсонщиною та чий хрест і нині стоїть на місці Кам'янської січі. 58-ма окрема мотопіхотна бригада отримала почесне ім'я Івана Гововського, імовірно, у пам'ять про очолену ним Конотопську битву, адже саме в м. Конотоп Сумської області дислокується бригада.

²⁶ Указ Президента України № 344/95 від 03.05.1995 «Про заснування відзнаки Президента України «Орден Богдана Хмельницького» URL: https://ips.ligazakon.net/document/U344_95?an=1 (Дата звернення 21.07.2021)

²⁷ Указ Президента України №189/2009 від 26.03.2009 «Про відзнаку Президента України – Хрест Івана Мазепи» URL: https://ips.ligazakon.net/document/U189_09?an=13 (Дата звернення 21.07.2021)

²⁸ Указ Президента України №551/2006 Про символіку, яка використовується у Збройних Силах України URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5512006-4457> (Дата звернення 27.02.2021)

²⁹ Наказ Міністерства оборони України № 606 від 20.11.2017 р. «Про затвердження Правил носіння військової форми одягу та знаків розрізнення військовослужбовцями Збройних Сил України, Державної спеціальної служби транспорту та ліцеїстами військових ліцеїв» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1502-17#Text> (Дата звернення 21.07.2021)

³⁰ Указ Президента України № 654/2008 від 22.07.2008 «Про присвоєння імені Богдана Хмельницького 14 радіотехнічній бригаді повітряного командування "Південь" Повітряних Сил Збройних Сил України» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654/2008#Text> (Дата звернення 23.08.2021)

³¹ Указ Президента України № 232/2017 від 23 серпня 2017 року «Про присвоєння почесного найменування 1 бригаді оперативного призначення Національної гвардії України» URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2322017-22414> (Дата звернення 23.08.2021)

³² Указ Президента України «Про присвоєння почесних найменувань військовим частинам Збройних Сил України» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192/2019#Text> (Дата звернення 27.02.2021)

22 серпня 2019 р. ім'я кошового отамана Івана Сірка отримала 92 окрема механізована бригада – формування механізованих військ у складі ЗСУ, що дислокується у с. Клугино-Башкирівка Харківської області.

Бригада має емблему, центральним елементом якої є «золоті схрещені стилізовані рушниці запорізьких козаків «яничарки». Опис емблеми свідчить, що «палісадний поділ щита є стилізованим зображенням Запорізької Січі, укріплення якої були обнесені частоколом (палісадом) і вказує на почесне найменування частини імені кошового отамана Івана Сірка, який обирався кошовим Запорізької Січі двадцять років поспіль. Схрещені рушниці та кольорова гамма нарукавної емблеми вказують на приналежність частини до механізованих підрозділів Сухопутних військ Збройних Сил України»³³.

4 грудня 2019 р. почесне найменування «імені гетьмана Пилипа Орлика» присвоєне 201-й зенітній ракетній бригаді³⁴. 6 грудня 2019 р. 73-му Морському центру спеціального призначення Сил спеціальних операцій ЗСУ присвоєне ім'я Антіна Головатого – кошового отамана, що командував Чорноморською флотилією³⁵.

Ім'я Петра Сагайдачного носить флагман Військово-Морських сил України.

У 2020 р. козацькі імена отримали ще чотири бригади. Ім'я гетьмана Івана Мазепи надане 54-й окремій механізованій бригаді, яка базується у м. Бахмут Донецької області. На честь гетьмана Тараса Трясила названо 43-тю окрему артилерійську бригаду. 27-а реактивна артилерійська Сумська бригада отримала ім'я свого земляка – кошового отамана Петра Калнишевського. 44-та окрема артилерійська бригада названа іменем гетьмана Данила Апостола³⁶. Нарукавний знак першої батареї бригади містить зображення козака з гарматами.

Дотичні до козацтва назви мають й інші вій-

ськові формування. 72 окрема механізована бригада з 2017 р. носить ім'я Чорних Запорожців. 3 грудня 2019 р. бригада має власний Почесний прапор за основу якого взято символіку кінного полку Чорних запорожців армії УНР. Нарукавний знак зенітного дивізіону має зображення козака. Нарукавні знаки 72 мотострілкової дивізії, на базі якої була сформована бригада, включали в зображення лук та стріли (всі полки), схрещені шаблі (управління дивізії), булаву (224-й механізований полк).

55-та окрема артилерійська бригада, що дислокується у м. Запоріжжі, має назву «Запорізька Січ». На її емблемі зображені козак з мушкетом, гармати з ядрами та прапори.

Емблеми й інших формувань мають козацькі символи. Нарукавні знаки 17-го окремого мотопіхотного батальйону «Кіровоград» та 23-го окремого мотопіхотного батальйону «Хортиця» містять зображення козака з двома шаблями. Другий із них був створений у 2014 р. як 23-й батальйон територіальної оборони «Хортиця» з мешканців Запоріжжя та області і мав на емблемі козака з мушкетом. Нарукавний знак 10-го окремого мотопіхотного батальйону «Полісся» включає зображення козака із шаблею та напис «Поліська Січ». На емблемах 20-го окремого мотопіхотного батальйону та 43-го окремого мотопіхотного батальйону зображені стріла, шабля, шестикутні зірки, притаманні козацьким прапорам.

Пам'ять про козацтво втілена й у військових закладах освіти. Із десяти вищих навчальних закладів три названі на честь козацьких ватажків. Це Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів), Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (м. Хмельницький), Київський військовий ліцей імені Івана Богуна. При Сумському університеті до 2007 р. діяв Військовий інститут ракетних військ та артилерії імені Богдана Хмельницького.

Курсантам вищих військових навчальних закладів та учням військових ліцеїв за відмінне навчання та особисті досягнення вручається нагрудний знак Івана Богуна. На ньому зображено герб названого діяча, смолоскип та розкриту книгу³⁷.

Отже, підсумуємо велике значення, яке відігравала та продовжує відігравати в нашій історії пам'ять про яскраву сторінку минулого – запорозьке козацтво. Це є образ, який сприяє підви-

³³ Бригада ім. кошового отамана Івана Сірка отримала емблему. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2019/11/92bdepatch.html> (Дата звернення 27.02.2021)

³⁴ Указ Президента України №881/2019 «Про присвоєння почесного найменування 201 зенітній ракетній бригаді Повітряних Сил Збройних Сил України» URL: <https://www.president.gov.ua/documents/8812019-30893> (Дата звернення 27.02.2021)

³⁵ Указ Президента України «Про присвоєння почесного найменування 73 Морському центру спеціального призначення Сил спеціальних операцій Збройних Сил України» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/884/2019#Text> (Дата звернення 27.02.2021)

³⁶ Військово-патріотичне виховання у Збройних Силах України URL: <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/vijskovo-patriotichna-robota/vijskovo-patriotichne-vihovannya-u-zbrojnih-silah-ukraini.html> (Дата звернення 27.02.2021)

³⁷ Нагрудні знаки військової доблесті URL: <https://www.mil.gov.ua/ministry/simvolika-ta-nagorodi/nagrudni-znaki-vijskovo-doblesti.html> (Дата звернення 27.02.2021)

щенню національної самосвідомості, патріотичним почуттям, гордості за свій народ, об'єднанню українців з усіх куточків нашої держави.

Особливо яскраво це можна прослідкувати у військовій історії нашого народу, адже образ козака-оборонця своєї землі найбільше відгукнувся серед захисників держави та борців за її незалежність. Вже те, яким масовим було зголошення добровольців для вступу до формувань, названих козацькими в часи наполеонівських війн, демонструє, наскільки живою була пам'ять про запорозьку вольницю та її ідеали. Селянські виступи

відбуваються під гаслами покаяння. В обох частинах розділеної тоді України відродження національного війська нероздільно пов'язане із пам'яттю про героїчну боротьбу запорожців із ворогами своєї землі. Це добре видно на прикладі осередків товариства «Січ», Легіону УСС, Галицької армії, військових формувань доби Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, Української повстанської армії та сучасних збройних сил.

Спільним для воїнів понад двох століть є використання козацької символіки, імен запорозьких керманичів у назвах військових формувань, системі звань та організаційній структурі війська.

References

- Plokhii S. Kozatskyi mif. Istoriia ta natsiietvorennia v epokhu imperii / Avtoryz. per. z anhl. M. Klymchuka. Kyiv: Laurus, 2015. 400 s.
- Kraliuk P. «Kozatska mifolohiia Ukrainy: tvortsi ta epihony». – Kharkiv: «Folio», 2016. 394 s.
- Halushko K. Pole bytvy – Ukraina. Vid «volodariv stepu» do «kiborhiv». Voienna istoriia Ukrainy vid davnyny do sohodennia. Kharkiv: «Klub Simeinoho Dozvillia». 2015. 352 s.
- Kostiuk P. Ukraintsi u «Bytvi narodiv». Ukrainski zbroini formuvannia periodu napoleonivskykh viin 1812–1814 rr. URL: https://portsou.at.ua/publ/istorichni_statti/istorichni_statti/uchast_ukrajinciv_ubitvi_narodiv_ukrajinski_zbrojni_formuvannja_periodu_napoleonivskikh_vijn_1812_1814_rr/2-1-0-224 (Data zvernennia 03.10.2021)
- Sova A. Symvolika tovarystva «Sich» URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sova_Andrii/Symvolika_tovarystva_Sich.pdf (Data zvernennia 15.09.2021)
- Sich (tovarystvo) URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%96%D1%87_\(%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%96%D1%87_(%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE)) (Data zvernennia 27.02.2021)
- Sich. Ukrainska mala entsyklopediia / prof. Ye. Onatskyi. URL: http://encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/use/third_book/part3.pdf (Data zvernennia 27.02.2021)
- Nahorody ukrainskoho viiska periodu vyzvolnykh rukhiv, tablytsia KhII. Istoriia ukrainskoho viiska 1917–1995 rik / za red. Ya. Dashkevycha. Lviv: Svit. 1996. 840 s.
- Kovalchuk M. Bohdanivtsi 1917. Stvorennia 1-ho Ukrainskoho polku imeni Khmelnytskoho URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/06/24/149980/> (Data zvernennia 27.02.2021)
- Boiko O.D. Vilne kozatstvo . Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 1: A-V / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: «Naukova dumka», 2003. 688 s.
- Viiskovi zvannia ta viiskovi ranhy zbroinykh formuvan Ukrainy Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 1: A-V / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: «Naukova dumka», 2003. 688 s.
- Zub E. Yak kharkivski bilshovyky kozakiv “perefarmuvaly”. URL: <http://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-yak-harkivski-bilshoviki-kozakiv-perefarmuvali.html> (Data zvernennia 15.09.2021)
- «Instruktsii Okruzhnym raionovym i mistsevim Komandam» za pidpysom Komandy Orhanizatsii Narodnoi Oborony «Karpatska Sich» z pryvodu provedennia II zizdu «Karpatskoi Sichi» 19.02.1939 r. v Khusti. Elektronnyi arkhiv Ukrainskoho vyzvolnoho rukhu URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/12169> (Data zvernennia 15.09.2021)
- Mirchuk P. Ukrainska Povstanska Armii 1942-1952. 2. Orhanizatsiina struktura UPA URL: <https://web.archive.org/web/20110820004738/http://lib.oun-upa.org.ua/mirczuk/r302.html> (Data zvernennia 27.02.2021)
- Sodol P. REIeSTR starshyn UPA, providnykiv OUN ta chleniv UHVR URL: https://web.archive.org/web/20120529165209/http://forum.ottawa-litopys.org/documents/dos0101_u.htm (Data zvernennia 27.02.2021)
- Sodol P. REIeSTR starshyn UPA, providnykiv OUN ta chleniv UHVR Ch. II URL: https://web.archive.org/web/20071113013536/http://forum.ottawa-litopys.org/documents/dos0203_u.htm (Data zvernennia 27.02.2021)
- Bastion i Baturyn. UPA ta pidpilna administratsiia OUN v Yaroslavshchyni, Liubachivshchyni ta Tomashivshchyni v rr.

1944-1947 [Tekst] : dok. ta materialy / uporiad.: M. Ivanyk, M. Bokhno URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/9828/file.pdf> (Data zvernennia 15.10.2021)

Ukaz Prezydenta Ukrainy №966/99 vid 07.08.1999 «Pro Den Ukrainskoho kozatstva» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966/99#Text> (Data zvernennia 21.07.2021)

Ukaz Prezydenta Ukrainy № 152/2019 vid 19 kvitnia 2019 roku «Pro Den pikhoty» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/152/2019#Text> (Data zvernennia 21.07.2021)

Nakaz Heneralnogo shtabu Zbroinykh Syl Ukrainy vid 25.04.2018 r. №166 «Pro zatverdzhennia Prohramy zakhodiv shchodo vidnovlennia ta vprovadzhennia natsionalnykh boiovykh tradytsii u Zbroinykh Sylakh Ukrainy» / Dovidnyk dlia fakhivtsiv struktur moralno-psykholohichnoho zabezpechennia URL: <https://dovidnykmpz.info/zagalni/nakaz-henerala-noho-shtabu-zbroinykh-sy-8/> (Data zvernennia 21.07.2021)

«Vovkulaka, khorunzhy i khrest Bohuna». Novi odnostroi i znaky rozriznennia ZSU – povne portfolio. URL: <https://web.archive.org/web/20171225132658/https://novynarnia.com/2016/07/06/vovkulaka-horunzhiy-i-hrest-boguna-novi-odnostroyi-i-znaki-rozriznennya-zsu-povne-portfolio/> (Data zvernennia 21.07.2021)

Ukaz Prezydenta Ukrainy № 344/95 vid 03.05.1995 «Pro zasnuvannia vidznaky Prezydenta Ukrainy «Orden Bohdana Khmelnytskoho» URL: https://ips.ligazakon.net/document/U344_95?an=1 (Data zvernennia 21.07.2021)

Ukaz Prezydenta Ukrainy №189/2009 vid 26.03.2009 «Pro vidznaku Prezydenta Ukrainy – Khrest Ivana Mazepy» URL: https://ips.ligazakon.net/document/U189_09?an=13 (Data zvernennia 21.07.2021)

Ukaz Prezydenta Ukrainy №551/2006 Pro symboliku, yaka vykorystovuietsia u Zbroinykh Sylakh Ukrainy URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5512006-4457> (Data zvernennia 27.02.2021)

Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy № 606 vid 20.11.2017 r. «Pro zatverdzhennia Pravyl nosinnia viiskovoi formy odiahu ta znakiv rozriznennia viiskovosluzhbovtsiamy Zbroinykh Syl Ukrainy, Derzhavnoi spetsialnoi sluzhby transportu ta litseistamy viiskovykh litseiv» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1502-17#Text> (Data zvernennia 21.07.2021)

Ukaz Prezydenta Ukrainy № 654/2008 vid 22.07.2008 «Pro prysvoiennia imeni Bohdana Khmelnytskoho 14 radiotekhnichnii bryhadi povitrianooho komanduvannia «Pivden» Povitrianykh Syl Zbroinykh Syl Ukrainy» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654/2008#Text> (Data zvernennia 23.08.2021)

Ukaz Prezydenta Ukrainy № 232/2017 vid 23 serpnia 2017 roku «Pro prysvoiennia pochesnoho naimenuvannia 1 bryhadi operatyvnoho pryznachennia Natsionalnoi hvardii Ukrainy» URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2322017-22414> (Data zvernennia 23.08.2021)

Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro prysvoiennia pochesnykh naimenuvan viiskovym chastynam Zbroinykh Syl Ukrainy» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192/2019#Text> (Data zvernennia 27.02.2021)

Bryhada im. koshovoho otamana Ivana Sirka otrymala emblemu. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2019/11/92b-de-patch.html> (Data zvernennia 27.02.2021)

Ukaz Prezydenta Ukrainy №881/2019 «Pro prysvoiennia pochesnoho naimenuvannia 201 zenitnii raketnii bryhadi Povitrianykh Syl Zbroinykh Syl Ukrainy» URL: <https://www.president.gov.ua/documents/8812019-30893> (Data zvernennia 27.02.2021)

Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro prysvoiennia pochesnoho naimenuvannia 73 Morskomo tsentru spetsialnoho pryznachennia Syl spetsialnykh operatsii Zbroinykh Syl Ukrainy» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/884/2019#Text> (Data zvernennia 27.02.2021)

Viiskovo-patriotychne vykhovannia u Zbroinykh Sylakh Ukrainy URL: <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/vijskovo-patriotichna-robota/vijskovo-patriotichne-vihovannya-u-zbrojnih-silah-ukraini.html> (Data zvernennia 27.02.2021)

Nahrudni znaky viiskovoi dobresti URL: <https://www.mil.gov.ua/ministry/simvolika-ta-nagorodi/nagrudni-znaki-vijskovo-dobresti.html> (Data zvernennia 27.02.2021)